

УДК: [316.4+338](091)

ЛЕСНІЧЕНКО В.А.

Черкаський державний технологічний університет

Лесніченко Вікторія Анатоліївна (1982 р.н.). Закінчила Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького в 2005 р. Аспірантка Черкаського державного технологічного університету. Основна наукова робота – *дослідження соціально-економічних проблем історії України в науковій спадщині І.О. Гуржія; краєзнавча робота.*

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ДРІБНИХ СЕЛЯНСЬКИХ ПРОМИСЛІВ В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ І.О. ГУРЖІЯ

У статті за матеріалами наукових досліджень І.О. Гуржія автор аналізує становлення та розвиток дрібних селянських промислів в Україні в першій половині ХІХ ст.

In the article on materials of scientific researches the I.O. Gourgiya author analyses becoming and development of small peasant trades in Ukraine in the first half of the XIX century.

Аналізуючи історичну спадщину І.О. Гуржія з питань, присвячених соціально-економічним проблемам історії України першої половини ХІХ ст., важливо зазначити, що окрему увагу автор приділив розгляду тем, які стосуються селянських ремесел та промислів.

Частково означена тема знайшла висвітлення у працях А. Санцевича, В. Федоренка, Т. Лазанської, Н. Полонської-Василенко, В. Кулаковського [1]. В переважній більшості – це окремі аспекти з посиланням на студії науковця або ж побічний аналіз його досліджень. Так, вивчаючи торгівельно-промислову діяльність державних селян у період кризи феодално-кріпосницької системи, Т. Лазанська робить посилання на І.О. Гуржія, зазначаючи, що в умовах розкладу феодално-кріпосницької системи, сільська промисловість почала набувати рис дрібнотоварного виробництва. Вже в кінці ХVІІІ ст. у багатьох населених пунктах Лівобережної України виникли кустарі, які працювали на ринок. У селянських господарствах товарного характеру набули: оборіток продуктів

землеробства та скотарства, гончарство, різні види деревообробки.

Метою даного дослідження є спроба автора на основі обширної спадщини І.О. Гуржія з питань, присвячених проблемам розвитку дрібних селянських промислів, проаналізувати зародження та розвиток товарно-грошових відносин і капіталістичного ладу на селі в першій половині ХІХ ст.

Значним внеском у розробку проблеми розвитку селянського господарства, зокрема селянських промислів, в Україні в дореформений період, є праця І.О. Гуржія “Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст.” [2]. У ній науковець простежив посилення феодално-кріпосницького гніту в Україні та його наслідки, докладно проаналізував процес розвитку капіталістичних відносин у селянському господарстві. На основі опрацювання великої кількості архівного матеріалу, що відноситься до усіх частин України, у праці представлено, як в умовах розкладу феодално-кріпосницької

системи та розвитку капіталістичних форм господарювання селянські господарства втягувалися в товарно-грошові відносини. Важливе місце автор приділяє висвітленню характеру й поширенню дрібних селянських промислів, чумакування та візникування.

Розглядаючи питання посилення феодально-кріпосницького гніту в дореформеному селі, І. Гуржій вказує, що в Україні, де багато родючих земель та близько розміщені внутрішній й зовнішній ринки, були слабо розвинені селянські промисли, а для поміщиків найвигіднішою формою експлуатації селян стала панщина. Майже всі поміщицькі селяни України, за незначним винятком, відбували панщину. Але панщина підживляла продуктивні сили селянського господарства, скорочувала його матеріальні ресурси, а разом з цим підрубувала поміщицький масток, матеріальною основою якого було селянське господарство [3].

Слід підкреслити, що для періоду розкладу й кризи феодально-кріпосницької системи господарства вже було характерним поширення дрібних селянських промислів. Цьому сприяло обмеження, а згодом й скасування царським урядом промислових привілеїв та надання права бажаним влаштувати промислові заклади. [4].

Іван Олександрович робить висновок, що промисли в селянському господарстві поєднувалися із землеробством у різних формах. При цьому він спирається на ленінську класифікацію визначення цих форм й виділяє такі: поєднання землеробства з домашніми промислами (обробка сировини для власного споживання) та панщинною працею на поміщика; поєднання натурального землеробства з дрібним виробництвом промислових продуктів на ринок; поєднання торгівельного землеробства з дрібним товарним виробництвом у промисловості.

У той час, коли дві перші форми поєднання промислів з землеробством, не виходячи або майже не виходячи за межі натурального господарства селянина, були типовими для середньовічного господарського режиму, то дві останні, будучи зв'язаними з виробництвом продуктів на ринок, – характерні для періоду розкладу й кризи кріпосницької системи господарства. Дрібні селянські господарства стають першою формою промисловості тоді, коли вони починають виготовляти вироби на потребу ринку. Зростання сільських кустарних промислів вело до утворення капіталістичних мануфактур, що займали проміжне становище між дрібним ручним виробництвом й фабрикою.

Отже автор наголошує, що поширення дрібних закладів у селянстві розширює товарне господарство, підготовляє ґрунт для капіталізму, а поглинення дрібних закладів мануфактурою і фабрикою є утилізація великим капіталом цього підготовленого ґрунту. Промислові товари

частково йшли на потреби свого господарства, а частково продавалися на місцевому ринку [5].

У кінці XVIII – першій половині XIX ст. товарно-грошові й капіталістичні відносини проникають і в селянське господарство. Відомо, що селяни й раніше брали участь у торгівлі. Хоч селянське господарство було в своїй основі натуральним, селянам потрібні були гроші для сплати державних податків, які постійно зростали, а також для придбання деяких знарядь й предметів, яких вони самі не могли виробити [6].

У зростанні дрібних селянських промислів в Україні чималу роль відіграли дрібні промисловці й ремісники, що прибували з центральних промислових губерній Росії. Зокрема, це яскраво спостерігалось у Харківській, Катеринославській та Херсонській губерніях [7].

Основний контингент селян, що займалися промислами, був з державних селян, які користувалися деякою господарською самостійністю й особистою незалежністю. Переважання панщинної системи в Україні обумовило те, що тут селянська промисловість розвивалася набагато слабше, ніж у центральних губерніях Росії.

Як і в Центральній Росії, зростання промислів в Україні було тісно пов'язане з процесом соціального розшарування селянства. Розбагатілі селяни ставали скупниками-лихварями. Вони витісняли з ринку закабалених кустарів, що фактично перетворювались у найманих робітників, обробляючи вдома за певну плату роздану скупником сировину.

Таким чином, на відміну від своїх ранніх студій, дослідник ставить заможних селян поряд з міщанами та лихварями, перші становили серйозну конкуренцію міській торгівлі.

Отже, дрібна селянська промисловість, як і міське ремесло, стала сприятливим ґрунтом для розвитку промислового капіталізму, що почав складатися в дореформений період [8].

Використовуючи статистичні праці І. Штукенберга, науковець вказує, що за далеко неповними даними на початку 1845 року в 6 губерніях України нараховувалось 96 тис. державних селян, які займалися промислами, крім того, всі державні селяни Лівобережної, Південної та частково Правобережної України перебували на оброчному становищі [9].

Дрібні промисли в основному базувались на сировині, яку давало селянське рільництво та тваринництво. В багатьох селах України селяни виробляли на продаж полотно, рядовину, сукно. За межі домашньої промисловості почало виходити виготовлення шкіри, одягу, взуття. Великого поширення на Лівобережжі та Правобережжі набрав деревообробний промисел. Для багатьох селян Чернігівщини він став основним джерелом одержання прибутку. Поширеним у селах України було гончарство. Особливо виділялись щодо цього Полтавська, Чернігівська, Харківська губернії [10].

Продуктування полотна на продаж найбільше було поширене в селянських господарствах Зінківського повіту, які користувалися найману працю ремісників-ткачів.

Промисел по виготовленню рядовини поступово почав підпорядковувати скупник, спочатку по лінії збуту, а згодом і по лінії надання сировини та грошового авансу. Так, у виготовленні рядовини почала виникати децентралізована, розпорошена мануфактура, сполучаючись з роботою дома. Рядовина й виготовлені з неї мішки через скупників йшли в усі губернії України.

На основі сировини, яку давало селянське тваринництво, виникли нові й розширились старі промисли, зокрема, до останнього відноситься смушковий промисел. Спираючись на підрахунки І. Аксакова, дослідник наводить приклад, що в 14 населених пунктах Полтавської губернії в 50-х рр. XIX ст. у середньому за рік оброблялось до 264 тис. смушків [11].

Починаючи з другої половини XVIII ст. помітно поширюється селянське чинбарство та кушнірство, а також виготовлення одягу та взуття, виходячи згодом за межі домашньої промисловості.

Великого поширення в дореформений період набрав деревообробний промисел. Чимала кількість селян Чернігівської, Полтавської, Харківської, Київської, Волинської та Подільської губерній знаходили в них допоміжний засіб для існування та оплати державних податків. Залишаючись на примітивній техніці, промисел по обробці дерева в першій половині XIX ст. пережив певну зміну щодо спеціалізації окремих сіл по виготовленню тих чи інших виробів [12].

У розширенні та поглибленні товарно-грошових і капіталістичних відносин у селянських господарствах значну роль відіграв чумацький

промисел [13]. Наприклад, на початку 50-х рр. тільки через одну Харківську губернію провозилось 3 млн. пудів солі, для транспортування якої потрібно було 50 тис. возів [14].

Чумаки вели обширну торгівлю не тільки сіллю та рибою, а й багатьма іншими товарами: дерев'яним та глиняним посудом, возами, колесами, лісоматеріалами, деревним вугіллям, дьогтем, смолою, рядовиною, полотном, тютюном, хлібом, горілкою, овочами та фруктами. Купивши той або інший товар в одному місці, чумаки продавали його з чималим баришем там, де на нього був більший попит і вища ціна. Серед селян, що займалися чумацьким промислом, на час реформи 1861 року відбулося різке соціальне розшарування: виділився економічно міцний прошарок сільської буржуазії, створилася чисельна група чумацьких наймитів [15].

У підсумку, спираючись на численні студії І.О. Гуржія, можна стверджувати, що вчений започаткував нові напрямки дослідження проблем розкладу феодальної системи і зародження капіталістичного укладу в сільському господарстві України. Так, однотайною є думка, що перешкодою в розвитку дрібних селянських промислів була система державних і поміщицьких поборів, якими обкладались селяни кустарі.

Проте, дрібна селянська промисловість була сприятливим ґрунтом не тільки для розвитку та зміцнення товарно-грошових відносин, а й для системи промислового капіталізму, що почав складатися в дореформений період.

Загалом істориком вдалося простежити генезу зародження капіталістичних відносин та їх проникнення у сільське господарство, і селянські промисли, зокрема, які почали виходити за межі натурального господарства й набувати ознак дрібнотоварного промислового виробництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Санцевич А.В. І.О. Гуржій. Життя і творчість // Історія та історіографія України / Гол. ред. кол. Ю.Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 3-19; Санцевич А.В., Федоренко В.Г. 60-річчя з дня народження І.О. Гуржія // Український історичний журнал. – 1975. – № 8. – С. 123-127.; Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К.: Наукова думка, 1989. – 116 с.; Полонська-Василенко Н. Україна за доби Миколи І // Історія України. Т. II. – Мюнхен: Українське вид-во, 1976. – С. 299, 347-349; Кулаковський В.М. Торгівельні зв'язки Лівобережної і Слобідської України у XVIII столітті // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Вип. 17. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 64-65.
2. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX століття. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 451 с.
3. Гуржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х рр. XVIII ст. до 1861 р.). – К.: Радянська школа, 1958. – С. 9.
4. Гуржій І.О. Початок промислового перевороту. Поява фабрично-заводських робітників // Історія робітничого класу Української РСР. Т. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 55.
5. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – К.: Наукова думка, 1958. – С. 49-50.
6. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 67.
7. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 49.
8. Гуржій І.О. Початок промислового перевороту. Поява фабрично-заводських робітників. – С. 55.
9. Штукенберг И. Статистические труды. Т. 2. – СПб., 1860.
10. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – С. 324-325.
11. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 51-52.
12. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – С. 77.
13. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX століття. – С. 274.